

VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

Gözde SAZAK*

Özet

Türk tarihinin en önemli devletlerinden olan ve ilk kez “Türk” adını taşıyan Gök-Türk Devleti, sanat tarihi açısından çok az incelenmiş bir dönemdir. Gök-Türklerin İstemi Kağan (552-576) yönetimiyle başlayan Batı kanadı hakimiyeti (552-709) ve bu dönemde Maverünnehir bölgesinde yapılan sanat faaliyetleri, hem az incelenmiş hem de batılı tarihçi ve sanat tarihçiler tarafından “Türk” olarak adlandırılmamıştır. Bu makaledeki amacımız, Batı Gök-Türk Devleti’nin ve haleflerinin (I. ve II. Gök-Türk Devletleri arasındaki fetret devrinde sürekliliği korumuşlardır) hakimiyet dönemleri olan VI. ve VIII. yüzyıllar arasında Maverünnehir bölgesinde bulunan Buhara Şehrine bağlı Varahşa yerleşim alanındaki Varahşa Sarayı’ndaki duvar resimlerini incelemektir. Bu inceleme sonunda Varahşa Sarayı duvar resimlerinin konulara göre sınıflandırılmasını yapmak, bu konular içerisindeki Türk kültürüne ait unsurları bulmak ve değerlendirmek hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Varahşa, Saray, Duvar Resimleri, Gök-Türk, Türk Kültürü.

Abstract

MURAL PAINTINGS OF VARAKHSHA PALACE

The Gokturk State, which is one of the important states of Turkish history, was scarcely analysed in terms of art history. The Gokturk State is first Turkish state which used “Türk” name. The Gokturks dominated the Western part (552-709) with the Istemi Khagan rule (552-576). The artistic activities of this period in Transoxiana were scantily examined and both Western historians and art historians did not name as Turk. In this article, the mural paintings of Varakhsha Palace will be examined. Varakhsha, which was a part of Transoxiana region, is an archeological site in Bukhara. This region was dominated by the Western Gokturks between the 6th and 8th centuries. At the end of this examination, it aims to categorize the mural paintings of Vararkhsha palace according to their subjects and to find the evidence of Turkic culture and finally to evaluate the paintings.

Key words: Varakhsha, Palace, Mural Painting, Göktürk, Turkic Culture.

* Araştırmacı Dr., gozdesazak@superonline.com.

Giriş

Varahşa, bugünkü Özbekistan'ın Buhara Şehrine bağlı bir arkeolojik yerleşim bölgesidir. 1937 yılında Rus arkeolog V. A. Şişkin tarafından arkeolojik kazıları yapılan Varahşa bölgesi Harita 1'de aynı arkeolog tarafından belirlenmiştir¹. Varahşa Sarayı'nın bulunduğu bölge (Harita 2) Arap kaynaklarında Maveräünnehir olarak geçen Amuderya (Ceyhan) ve Sırderya (Seyhan) nehirleri arasında, Zerefşan Nehri'nin suladığı bereketli Zerefşan Vadisi'nde yer almaktadır. Zerefşan Vadisi; güneyinde yer alan Kaşkaderya Nehri ve Bakteria bölgesi, kuzey-batısında Aral Gölü'nün hemen altında Harezm bölgesi, doğusunda en eski Türk şehirlerinin bulunduğu Fergana bölgesi (Şaş, Ustruşana) ile çevrilmiştir. Semerkand ve Buhara gibi Batı Türkistan coğrafyası ve İpek Yolu'nun en önemli iki şehrinin bulunduğu Zerefşan Vadisi; batılı birçok kaynakta² “Sogdiana”, Gök-Türk Abidelerinde³ “Sogdak, Kengeres” ili olarak geçmektedir. Zerefşan Nehri (Masaf⁴), suladığı ve taşıdığı çeşitli minerallerle Buhara'nın içinde olduğu vadiyi bereketli, yeşil ve cazip hale getirmiştir. Bu sebeple Zerefşan Vadisi'ne Türkistan'dan su ve bereketli topraklar için gelenler bölgenin etnik yapısını çok eski zamanlardan belirlemiştir.

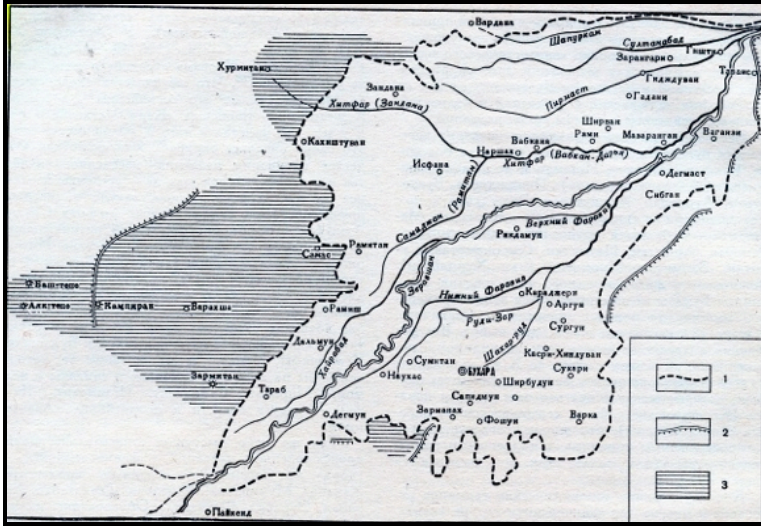
¹ V. A. Şişkin, *Varahşa*, Moskva 1963.

² G. Frumkin, *Archaeology In Soviet Central Asia*, E. J. Brill, Leiden/Köln 1970, G. A. Pugaçenkova, *Vidayushchiesya Pamyatniki Izobrazitel'nogo Iskusstva Uzbekistana*, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Kh, Tashkent 1960, E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yay., İstanbul 2007, E. Vaissiere, *Sogdian Traders a History*, trans. by James Ward, Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden-Boston 2005.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

⁴ Masaf veya Nasaf Nehri Yakubi'ye göre Türklerin ülkesinden gelen muhteşem nehirdir. İstahari'ye göre Sughdların Maji Nehri gibi şekillenmiş nehridir. Narshahi, *The History Of Bukhara*, translated by Richard N. Frye, The Mediaeval Academy of America Cambridge, Massachusetts 1954, s. 105.

VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

Harita 1

Varasha Arkeolojik Bölgesi, çizgili alan (Şişkin, 1963).

Harita 2

Buhara Coğrafi Haritası, www.orsam.org.com

Varahşa Sarayı'nın duvar resimlerini incelemeyen önce bölgenin tarihine kısaca değinmek resimleri daha iyi değerlendirmek açısından son derece önemlidir. Narşahi'nin *Buhara Tarihi* adlı kitabında anlattığı gibi Buhara'yı kuran ve 22 nesil boyunca yöneten Buharhudah ailesinin ataları, bu bölgeye Türkistan (Doğu Türkistan'dan yani vahayı çevreleyen bozkırlardan)'dan gelmiş ve Zerefşan Nehri'nin suladığı vadiye çeşitli otağlar ve şehirler kurarak yerleşmişlerdir⁵. Buhara'yı ilk imar eden bu ailenin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür⁶. Makalemizin konusu olan Varahşa Sarayı'nın bulunduğu Varahşa yerleşim bölgesinin kuruluşu, Buhara Şehrini kuruluşundan daha eskidir⁷ ve birçok kaynakta bu sarayın Buharhudah ailesinin mülkü olduğu yazmaktadır⁸. Bu ailenin atalarının menşei Z. V. Togan ve diğer birçok tarihçi⁹ tarafından şu şekilde açıklanmaktadır. Çinlilerce Gök-Türklerin Du-Lu olarak adlandırılan zümresinin çekirdeğini oluşturan Comuk (Cömük, Çömük, Camuk) adlı Türk kabilesidir. Comuk kabilesi Harezmi'den, Hindistan, Çin, Doğu Avrupa'ya özellikle Gök-Türk döneminde ticaret ağı kurarak yayılmış tüccar bir kavimdir. Hatta bu kavmin adı Ukrayna dilinde “*dükkanlarını*

⁵ Narshahi, *The History Of Bukhara*, s. 7. Narshahi'nin kitabında yer alan bu bilginin kaynağı Nişaburi'nin X. yy.da Arapça olarak yazdığı eserdir. Bu eserde Zerefşan (Buhara) Vahasının önceden deniz olduğu ve kurduğu, daha sonra tekrar nehirlere yeşerdiği, yeşeren bu vahaya sınırındaki Türk ülkesinden yani Doğu Türkistan bozkırlarından Türklerin gelip yerleştiği anlatılmaktadır. Otağlarla, köylerle ve daha sonra şehirlerle gelişen bu yerleşim bölgeleri Sogdluların yerleşim bölgeleriyle daima komşu ve iç içe olmuştur. Bu komşuluk tarih boyunca Batı ve Doğu Türkistan'ın siyasi, ticari, sanatsal kaderini belirlemiştir.

⁶ Buharhudah olarak bilinen bu ailenin menşei hakkında Sogd ya da Türk olduğu fikri mevcuttur. E. Esin'e göre; Kök-Türk kağanlarından ya da kadim Kengereslerden gelmektedir. E. Esin, “İbni Sina Çevresinde Türk Kültürü”, *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri, 17-20 Ağustos 1983*, Ayır Basım, s. 531-562. Buharhudah ailesi Çin kaynaklarında Yüeh chi, erken Arap kaynaklarına göre ise Türk asıllıdır. E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, İstanbul 2007; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.

⁷ Annemarie Von Gabain, *Einführung In Die Zentralasienkunde*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, Germany 1979, s. 82.

⁸ E. Esin, ““Türk-ül Acem”lerin Eseri Samarrada Cavsak Ul- Hakani Divar Resimleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s. 311.

⁹ Tabari'nin Camuklar için “*Camukiyyin evlerindeki insanlar, onlar bir Türk boyudur*” şeklinde bahsetmektedir, Narshahi, *a.g.e.*, s. 106. Camuk kelime olarak Buhara dilinde “*Sogd incisi*” anlamına gelmektedir. Sogd dilinde Hamuk-kat ise “*hamuk: mücevher, kat /kent: şehir*” anlamına gelmekte ve VI. yüzyılda Hamukların, Hamukkat Şehrini Buhara bölgesinden kuzeye göçerek Talas'ta kurdukları bilinmektedir. Bu şehri Hamuklara, Gök-Türk Kaganı Kara Çurin Türk kurduştur. Narshahi, *a.g.e.*, s. 7, 106.

arabalarına yerleştirerek ticaret yapan zümre” anlamına gelen Çumak kelimesiyle hâlâ korunarak zikredilmektedir¹⁰. İslâm kaynaklarında adı geçen ve Taberî'nin de “*onlar Türk boylarındandır*” diye bahsettiği Camuklar, çoğu araştırmacıya göre Pei-shih ve Sui Shu gibi Çin yıllıklarında M.Ö. II. yüzyıldan itibaren zikredilen, VI. yüzyıl sonralarında Batı Türkistan'ın ve dolayısıyla Buhara Şehrinin halkını meydana getiren Tchao-wu (Cao-Wu, Çao-Wu) adlı kabile ile aynıdır. Chiu T'ang-shu Çin yıllığında II. Gök-Türk döneminde Kapgan Kagan'ın küçük oğlu Bökey Kağan'ın Sağ (batı) Şad oluşunu “*Ayrıca oğlu P'o-chü yü kagan yaptı; onun mevkiî diğer iki şadın üstünde idi...onu Chmu-k'un ve diğer On Okların 40.000'den fazla olan süvarilerinin başına geçirdi ve ona “Uç Kagan” unvanını verdi...*” olarak açıklamaktadır¹¹. Bütün bu bilgilere dayanarak Buharhudah ailesinin Gök-Türk sülalesinden gelen Türk asıllı bir aile olduğu söylenebilir.

Akhunlar 375-557 yıllarında Buhara'ya hakim olmuşlardır. 545 yılında Çin tarafından Buhara'ya Gök-Türklerle gönderilen Sogdlu elçi An Nopanto, Gök-Türklerin demirle olan ticaret ve yeteneklerini keşfederek Türklerin bu özelliklerini değerlendirmiş ve ilişkileri demir ile kenetlenmiştir. Bu devirde gelişen Türk-Sogd ilişkileri zaman zaman yer değiştiren siyasi ve ekonomik hâkimiyetleri ile İslâmiyet'e kadar devam etmiştir¹². Bu ilişki (yapılan evliliklerle) kimi zaman o kadar iç içe geçmiştir ki Sogdlular idarî unvanları ve isimlerini dahi Türklerden almışlardır. Bu nedenden dolayı iki milletin farkını ayırt etmek bu coğrafyada zordur. Ancak duvar resimlerindeki semboller o dönem ki kağanın kim olduğunu bize anlatmakta ve Sogd mu Türk mü olduğunu kısmen ayırt etmemize imkân vermektedir. 564 yılında Kuzey Çin'deki Sogd bölgesinden Buhara'ya gelen Sogdlu elçi sadece Gök-Türklerle görüşmüştür. Bu bilgiden bahsedilen yıldan itibaren Maveraünnehir bölgesinde Akhunların hâkimiyetinin bittiği anlaşılmaktadır¹³.

Gök-Türk Devleti'nin, Türk ikili devlet yönetim şekline göre batı kanadını yöneten İstemi Kağan (552-576), 557 yılında Buhara'daki Akhunlar

¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981³, s. 51.

¹¹ İ. Togan-G. Kara-C. Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, TTK, Ankara 2006, s. 255.

¹² Boris Marshak, “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Ankara 2001, 170.

¹³ Marshak, a.g.m., s. 171-172.

hâkimiyetine son verir. Sogdlularla ticaret sebebiyle yüzyıllardır tanışan ve İpek Yolu boyunca birçok bölgede birlikte yaşayan Türkler, VI-VIII. yüzyıllar arasında Türkistan'ı tamamen fethedip tam bir hâkimiyet kurmuşlardır. İstemi Kağan'ın Sogdlu Maniakh'ın tavsiyesiyle İpek Yolu güzergâhını İran topraklarından geçirmeden Hazar ve Kafkaslardan Bizans topraklarına ulaştırması; Buhara'nın ve tüm ticaret yolunun 300 yıl boyunca İran'a vergi vermeden özgürce ticaret yapmasını sağlamıştır¹⁴.

630 yıllarında, Budist bir rahip olan Hsüen-Tsang aracılığıyla Türk Kağanı Tong Yagbu'ya gönderilmek üzere kağana bağlı bir başka (Gaoçang) hükümdar tarafından yazılan mektupta, hükümdarın kendisinden “*Kağan'ın kölesi*” olarak bahsetmesi Türk Kağanlığı'nın Türkistan coğrafyasında nasıl bir hakimiyet sahibi olduğunu açıkça anlatmaktadır. Ayrıca VI-VIII. yüzyıllarda Batı Türkistan yöneticileri arasında pek çok Türk isim ve unvanı olması, Maverâünehir bölgesindeki ve diğer (Şaş, Fergana, Toharistan) şehir devletlerinin yöneticilerinin Türk soyundan olduğunu göstermektedir¹⁵.

VI-VIII. yüzyıldaki Buhara'nın etnik, politik ve kültürel yapısını birkaç örnekle daha iyi anlayabiliriz:

1. S. G. Klaştorniy, Sogdian alfabesinin Türk diline adapstasyonun IV. ve V. yüzyıldan önce Doğu Türkistan'da gerçekleştiğini yazar¹⁶. Bu da arkeolojik kazılarda bulunan Sogd alfabesiyle yazılmış Türkçe paraları açıklamaktadır.

2. Çin kaynakları, Datou (Tardu) Kağan (575/6-603)'ın kızı Suy-şu'nun, Sogdian yöneticisi Daisheby (Deşçi Vagi, Deşçi Ağa¹⁷) ile evlilikleri hakkında bilgi verir. “*Yazı ve kanunlar Türklerinkiydi*” diye belirtir¹⁸. Yazı Sogd alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler, kanunlar ise Türk töreleri olmalıdır.

¹⁴ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara 2001, s. 31-32, Etienne De La Vaissiere, *Sogdian Traders A History*, çev. James Ward, Brill Leiden, Boston 2005, s. 202-205.

¹⁵ Jonathan Karam Skaff, “VI-VIII Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Ankara 2002, 99.

¹⁶ Marsahk, a.g.m., s. 174.

¹⁷ A.y.

¹⁸ L. S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Ankara 2002, 93.

3. Mug Dağı'ndaki arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan Sogdça arşivlerde, bölgedeki sosyal sınıflanma prens (yönetici), yöneticilerin temsilcileri, toprak sahibi aristokratlar (ihşidler ve dihkanlar), mal sahipleri (azimler), üst düzey aristokratlar (vergiden muaf ve devamlı prensin hizmetinde), vergi veren sanatkâr ve köylüler (karikar), köle ve hizmetçiler olarak tasnif edilmiştir. Toprak satmanın yasaya uygun anlaşması ve tapusu vardı. Orduyu oluşturan Türk askerlerine maaş olarak verilen ipek kumaş, toprak satın almak için kat kat fazlaydı¹⁹. Bu sosyo-ekonomik sistemde anlaşılacağı gibi en zengin ve yüksek sınıftaki ihşidler bile yönetici ve çoğu askerden üstün olamıyordu.

Varahşa arkeolojik alanı kazıları yukarıda da zikredildiği gibi 1937 yılında Rus arkeolog Şişkin tarafından keşfedilmiş ve uzun yıllar bu kişi tarafından yapılmıştır. Varahşa bölgesindeki buluşlar 1937 yılında önemli sansasyona sebep olmuştur. Arkeolojik alan, Buhara'nın 30 km. kuzeybatısındaki hâlihazırda çöl olan batı Kızıl Kum'dadır. Arkeolojik araştırmalar göstermiştir ki; bölgenin tarihi eski zamanlara aittir ve 300 km² alana yayılıdır. Zamanında yoğun bir nüfusa sahip olan bu bölge günümüzde terk edilmiştir²⁰. Varahşa Sarayı ile ilgili araştırma yapan başka Rus kaynakları da mevcuttur²¹.

Varahşa arkeolojik bölgesinde Buharhudahların sarayı olarak bilinen Varahşa Saray kalıntıları ile yine aynı aileye ait olan şato-kale buluntuları tespit edilmiştir²². Bu yapıların VI. yüzyılda bir Gök-Türk beyi²³ tarafından yaptırıl-

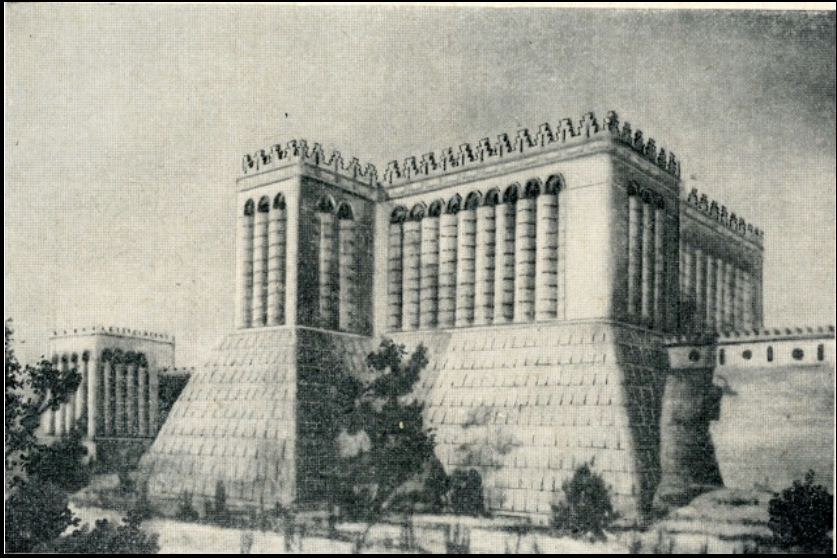
¹⁹ Baratova, a.g.m., s. 993-94.

²⁰ Şişkin, a.g.e., Belenitskya, a.g.e., s. 142.

²¹ А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков, *Средневековый город Средней Азии*, Л. 1973, А. М. Беленицкий, *Древний Пенджикент-раннефеодальный город Средней Азии* Л 1967, С. Б. Лунина, *Города Южного Согда в VIII-XIIвв.*, Т. 1984, О. В. Обельченко, *Курганы Древнего Согда*, Т. 1981, А. А. Мусакаева, *Монеты Западного Согда IIIв. до н. э. VIIIв. н. э.* С. 1991, О. И. Смирнова, "Новые Данные по истории Согда -----в" *вестник древней истории* М. 1939, стр 97-102, В. А. Шишкин, "Варахша (предварительное сообщение о работах 1949-1953 гг.)", *СА (советская археология)*, XXIII, М. 1955, стр. 109-110, рис., Б. И. Вайнберг, *История и культура Средней Азии в древности, VIIв. до н.э.-VIIIв.н.Э.*, М. 1994.

²² Arkeolojik kazılarda Varahşa Sarayı alanında birçok yüksek tepe bulunmuştur. Bu tepeler V.-X/XI. yüzyıllar arasında burada yüksek ve gofralı duvarları olan bir ortaçağ sarayı olduğunu göstermektedir. Şişkin, a.g.e., A. Nil'sen, Stanovlenie Feodalnog Arhitektura Sredny Arzii (V-VIII BB.), Taşkent 1966, Belenitsky, a.g.e., s. 142, 154.

mış olması ihtimali büyüktür²⁴. VI-VIII. yüzyıllara tarihlenen bu yapıların her ikisi de gerek ortaçağ şehirçilik tarihi gerekse Batı Gök-Türklerinin siyasî, kültür ve sanat tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Temsili çizimi A. Nil'sen tarafından yapılan şato-kale (Resim 1), yine Maveraünnehir bölgesinden çıkartılan ve St. Petersburg Hermitage Devlet Müzesi'nde sergilenmekte olan bir gümüş tabaktaki Ortaçağ şato-kalesi ile büyük benzerlik göstermektedir (Resim 2).

Resim 1

Varahşa şato-kalesi rekons (Nil'sen, 1969).

²³ E. Esin iki farklı kaynakta bu sarayın banisi olarak farklı Gök-Türk kağanlarını göstermiştir. İlki Apa Töremen Hakan'dır. "İbni Sina Çevresinde Türk Kültürü", s. 535. İkincisi, Kana Kagan (ölümü 634)'dır. "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987, s. 87.

²⁴ Baratova makalesinden yukarıda madde madde özetlediğimiz Buhara sosyo-ekonomik ve politik yapısı gereği böyle bir sarayı bir Sogd asilinin yaptırma olasılığı yoktur. Bu nedenle Varahşa Sarayı VI.-VIII. yüzyıllarda burada hüküm süren Buharhudah ailesine ait olmalıdır ki yabancı kaynaklar da bunu zikrederler. Ayrıca Türkolog Bernştam, Varahşa duvar resimlerinden birindeki Gök-Türkçe yazıya dikkat çekmektedir. Esin, a.g.m., s. 535.

Resim 2

Gümüş Tabak (Hermitage Müzesi 2012).

Bu saray ve şato-kale yapılarının sahibi olduğu düşünölen Buharhudah ailesinin son temsilcilerinden olan Hatun, VII. yüzyılın son 30 yılında hüküm sürmüştür. Narşahi’de bildirildiğine göre; Hatun, kendine biat etmiş olan dihkkanlar, prensler ve 200 gençten oluşarı adamları ki altın kemer kuşanarak ve kılıçlarını omuzlarına alarak iki sıra halinde dizilip, günde iki defa (güneş doğarken ve güneş batarken) bu şato-kalenin önüne gelerek tebasını selamlar, kalesinin önünde öğlene kadar oturur ve devlet işleri ile ilgili kararlarını açıklardı. Öğlede kaleye girer ve akşama doğru tekrar kalenin önünde bu sefer tahtında oturarak tebasını karşılardı. Gün batımından sonra atına binerek sarayına dönerdi²⁵. Gün doğarken ve batarken devlet töreni eşliğinde tuğlarla ve davul çalarak Kaganın ve ordusunun günü (güneşi) selamlaması, yani “nevbet” kadim bir Türk geleneğidir²⁶.

²⁵ Narshahi, *a.g.e.*, s. 9-10.

²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 8, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000³, s. 15-22.

Varahşa Saray buluntularında ise dört farklı odada Belenitskya tarafından dönemin büyük keşfi olarak adlandırılan duvar resimleri bulunmuştur. Resimler; kızıl (kırmızı) oda, doğu oda ve batı oda olarak bilinen üç oda içinde bulunmuştur.

Kızıl Oda: Kızıl oda 11,89 metre uzunluğunda, 7,92 metre genişliğinde geniş bir odadır. Duvarlar bordürlerle bölünmüştür. Resimler duvarların en altındaki bordürlerin hemen üstünden başlar ve tavana kadar uzanır, ancak yaklaşık 2 metre yüksekliğindeki kısmı korunabilmiştir. Şekiller kırmızı zemin üzerine boyanmıştır. Korunmuş olan parçalarda resimler iki kısımdan oluşmaktadır. 1,22 metre yüksekliğindeki alt bölüm bir dizi avlanma sahnesiyle doludur. Sahneler birbirine eşit uzaklıkta resmedilmiştir (Resim 3).

Resim 3

Kızıl Oda Güney Duvarı Resimleri (Hermitage Müzesi 2012).

Avcılar değişik renkteki filler üzerinde, her bir filde iki avcı olacak şekilde (sürücü ve ana figür ya da kahraman) resmedilmiştir. Bu iki karakter sahnelerin tümünde aynı gözükmektedir. Ancak bazı durumlarda resmin zarar görmesi nedeniyle bu bulguya kesinlik atfedilememektedir. Ana karakterin giyimi avlanmaya uygun gözükmemektedir. Omuzları bol ve rüzgarda uçuşan bir şalla kaplıdır ve başı zengin bir baş süslemesi olan sarık şeklinde başlıkla giydirilmiştir. Filler her iki taraftan büyük boyda leopar, arslan, pars ve kanatlı ejderbaşı efsanevi yaratık tarafından saldırıya uğramaktadır ve avcıların her ikisi de bunları bertaraf etmekle meşgul gözükmektedir (Resim 4, 5).

VARAĖA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

Resim 4

Efsanevi Yaratıkla Mücadele (Hermitage Müzesi 2012).

Resim 5

Leoparla Mücadele (Hermitage Müzesi 2012).

Şişkin'e göre ressamın fillerin nasıl görüldüğü hakkında çok az fikir sahibidirler. Bu yüzden abartılı ve ölçsüz sunumlar üretmişlerdir. Bunların mitolojiden alınmış ve kahramanın kötü güçlere karşı yaptığı savaşı tanımladığı görüşüne Belenitskya katılmamaktadır. Belenitskya'ya göre Varahşa sanatkarları asıl olarak dekoratif etkiye ulaşmaya odaklanmışlardır. Bu resimler sıcak renkleri ve aynı sahnenin dikkatle düzenlenmiş tekrarlarıyla tamamiyle dekoratif sanat izlenimi yaratmış, içerikten çok renk ve desenlere odaklanmışlardır²⁷.

Kızıl odada bizim tespit ettiğimiz önemli bir husus bulunmaktadır. Kazılar 1937 yılında başlamış ve duvar resimlerinin ilk yayını 1963 yılında

²⁷ Belenitsky, *a.g.e.*, s. 142.

Şişkin tarafından yapılmıştır. Bu kitaptaki resimlerde kızıl odanın batı, doğu ve güney duvarlarındaki resimler yayınlanmıştır. Belenitskya'nın 1968 yılında yayınladığı kitabında ise sadece güney duvarındaki resimlere yer verilmiş ve anlatılmıştır. Günümüzde Hermitage Devlet Müzesi'nde de sadece güney duvarı resimleri sergilenmektedir. İki kitaptaki resimler karşılaştırıldığında, Şişkin'in resimlerinde doğu duvarında bir sahnede ana karakterin yüzü açıkça görülmektedir. Güney duvarındaki resimlerdeki ana karakterlerin ise yüzlerinin olduğu bölümler bozulmaya uğramış; fakat vücutlarının üst kısmındaki takılar ve kol bandları çok iyi şekilde görülmektedir (Resim 6).

Resim 6

Doğu Duvarından bir sahne (Şişkin, 1963).

Şişkin'in kitabında güney duvarındaki resimlerdeki yüzleri tamamen görülmeyen ana karakterin, Belenitskya'nın kitabında konservasyon sonucunda yüzleri çizilmeden fakat sarınlı bir şekilde tekrar restore edildiği görülmektedir. Ayrıca önceden çok iyi durumda görülen takılar ve fillerin koşum takımları, restorasyon sonrasında görülmemektedir (Resim 7, 8). Resim 6'da görülen ana

VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

karakterin yüzü ise ince uzun bıyıklı, arkada toplanmış saçları ile bölgedeki Pencikent Sarayı duvar resimlerindeki Sogd resim stiline uymaktadır.

Resim 7

Restorasyon öncesi (Şişkin, 1963).

Resim 8

Restorasyon sonrası sarıklı şekilde (Hermitage Müzesi, 2012).

Kızıl odanın saray planına göre konumu Şişkin tarafından belirtilmemiştir; ancak biz kızıl rengin Türk kültüründe güney yönünü temsil ettiğini, resimlerdeki fillerin ve sarıklı kişilerin Buhara'nın coğrafi konumuna göre güneyinde bulunan Hind kültür çevresini sembolize ettiğini düşünebiliriz.

Nitekim Kuzey Çin’de (Sian’da) bulunan Sogdlu bir devlet adamı An Tszy’nın mezar lahidinde ve tören salonu duvar resimlerinde de Gök-Türk, Akhun ve Sogdlar Buhara’ya göre coğrafi konumlar göz önüne alınarak (merkezde Sogd soylusu, doğuda Gök-Türkler ve güneyde Akhunlar) resmedilmişlerdir²⁸. Tüm bu varsayımlar bu resimlerin Sogdlulara ait olduğu izlenimini verse de Resim 9’da yer alan boynuzlu efsanevi yaratığın (grifon) kanadında yazılı Türk Runik harfli yazı²⁹ bu saray ve resimlerini Gök-Türk sülalesinden Kara Çurin Türk Kaganın yaptırdığı³⁰ ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Resim 9

Güney duvarı resmi (Şişkin, 1963).

²⁸ B. Marshak, “Türkler ve Sogdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Ankara 2001, 1171.

²⁹ Esin bu yazının yazılar esnasında A. N. Bernştam tarafından fark edilip makale haline getirildiğini belirtmekte; fakat yazının içeriğini söylememektedir. Esin, “Cavsak Ul-Hakani’nin Duvar Resimleri”, s. 311.

³⁰ Narşahî, *a.g.e.*, s. 7.

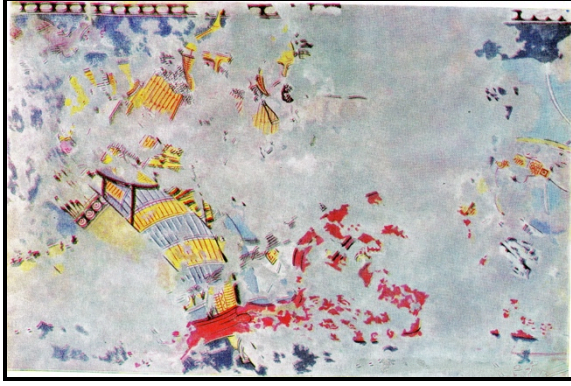

Resim 9'dan detay:

Kanatta runik yazı.

Büyük Doğu Odası: Doğu odası karşılama ve tören odasıdır. Duvar resimleri ve boyutları itibarıyla doğu odasının törensel karşılamalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tüm duvarları resimlerle kaplıdır; fakat ciddi bir bozulma söz konusudur. Sadece güney ve batı duvarlarında birkaç parça resim iyi durumda korunabilmiştir. Batı duvarında zırh ve sivri uçlu miğfer giymiş bir grup savaşçı ata binmiş durumda soldan sağa at sürerken resmedilmiştir (Resim 10). Şüphesiz ki orijinalinde bu duvarda çok sayıda figürün yer aldığı büyük bir savaş sahneleniyordu³¹. Resim 10'daki sahne savaş sahnesi olarak adlandırılabilir.

³¹ Belenitsky, *a.g.e.*, s. 152.

Resim 10

Doğu odası savaş sahnesi (Şişkin, 1963).

Bu odanın güney duvarı ana duvardır. Büyük ve kalabalık bir resim sahnelenmektedir ki bu resim törensel devlet kabulünü (ant içme sahnesi) betimleyen sahnedir. Ne yazık ki resim kötü şekilde zarar görmüştür; fakat bulunan birkaç sahne olağanüstü ilgi çekicidir. Resmin merkezinde büyük kanatlı deve figürlerinden oluşan altın ayaklar üzerinde yükselen bir taht yer almaktadır (Resim 11). Tahtın arkasında halı olduğundan kuşku duyulmayan desenli bir kumaş asılıdır. İmparatorluk tahtı üzerinde oturan figürün sadece ayakları günümüze ulaşmış olup bunlar inci-altın plakalarla zengin bir şekilde süslenmiş, bol paçalı bir kaftan içindedir³². Varahşa duvar resimlerindeki kıyafetlerdeki desenler (incilerle çerçevelemiş kuş veya kurt resimleri)³³, İpek Yolu üzerindeki Balalık-Tepe, Pençikent, Afrasiyap, Kızıl ve Doğu Türkistan gibi diğer ticaret merkezlerindeki duvar resimleriyle paralellik ve süreklilik göstermektedir. Ayrıca Pencikent, Afrasiyap, Balalık-Tepe ve Varahşa duvar

³² A.y.

³³ *A Survey of Persian Art*, ed. A. U. Pope, Oxford- Newyork 1938-1939 ve T.T. Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, Thames and Hudson, London 1965, gibi birçok batılı sanat tarihinin İran motifi olarak tanımladığı inci madalyon motifi aslında Maveraünnehir bölgesine aittir. Bu bölgede Sır-Derya (eski Türk dilinde Yinçü-ügüz: inci) Nehirlerinden asırlardır çıkarılan bu inciler, Sogd dilinde mücevher manasına gelen Cumuk/Camuk/Hamuk/Jamuk Türklerinin yaşadığı bu bölgenin sembolü olmuştur. Bu inciler yine Türk ikonografisindeki kutsallardan kuş ve kurt ile şekillenmiştir.

VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

resimleri Hindistan'daki Budist resimleri andırsa da (reminiscent), mezkur resimler Budist karakterler içermeyen, din dışı (secular) resimlerdir³⁴.

Resim 11

Kanatlı deve ongunlu altın taht resminin parçası (Şişkin, 1963).

Tahtın önünde hafif sol tarafta beş diz çökmüş erkek ve kadın figürü görülebilmektedir. Bunlardan ikisi (bir kadın ve bir erkek) parlak desenli kaftan giymiş durumdadır (Resim 12). Erkek, kabzalarında bars-evren³⁵ figürü olan bir

³⁴ G. Frumkin, *Archaeology In Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Leiden/Köln 1970, s. 122.

³⁵ Buke ya da evren Türkçe kelimedir. Türk kozmolojisinde Tengriye giden yolu luu ve nek (hem su kaynaklarını hem de yağmur bulutlarını temsil eder) ile felekliğin çarkına dolanarak kat edilineceğine inanılır. Bu luu ve nek hayvanlarla da sembolize edilir, kuşa, barsa, timsaha, yılan ve ejder karışımı grifona benzeyebilir. Türk sanatında ise hükümdara kut ve il veren Tengriye ulaşmanın aracı olan evren sembolü, kılıç ve kama kabzalarına işlenmektedir. Bars-evrende bir alplik sembolüdür. E. Esin, *Türk Sanatında İkonografik*

kılıç (Resim 12’den detay) ve bir kama takmıştır. Her iki figür başlarında hare ile çevrilmiştir. Erkek figürü ateşi yakmakta, kadın figürü ise elinde bir kadeh tutmaktadır. Önlerinde tümüyle desenlerle bezeli bir bronz altar bulunmaktadır. Altarın desenlerinin işçiliği yüksek seviyededir. Altarın merkez süslemesinde bir kemerin altında kanatlı deve figüründen yapılmış bir tahtta oturan bir kadın figürü yer almaktadır. Yüzeyin kalan kısmı zengin bitki ve geometrik süslemelerle kaplıdır. Altarın diğer tarafında ise belinde bıçağıyla diz çökmüş, çok desenli bir kaftan giymiş erkek figürü yer almaktadır³⁶.

Resim 12; Doğu Asyalı (Uygur tarzı) çehrelere sahip bu figürler, kıyafetleri, saygı göstergesi diz çökerek oturuş şekilleri³⁷, alplerin bars-evren kabzalı kılıç kuşanması ve ilk ateşi yakan Gök-Türk atanın ruhuna saygıdan dolayı ateşin kutsallığı ile Türk kültürüne ait öğeleri açıkça sergilemektedir³⁸.

Resim 12

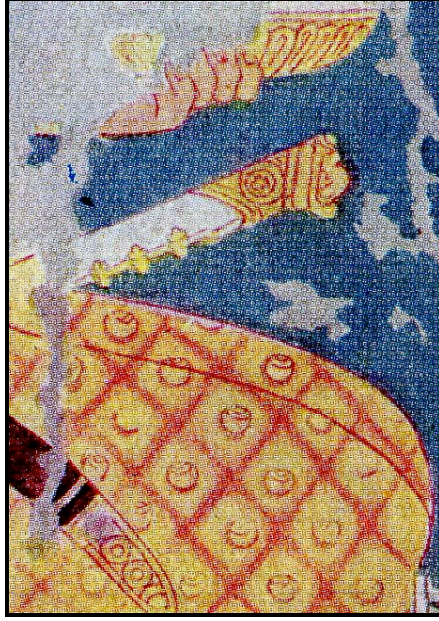
Doğu Odası Ant İçme Töreni Sahnesi (Şişkin 1963).

Motifler, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, s. 130-137. Resimde Gök-Türk soylusunun alplik sembolü bars: arslandır.

³⁶ Belenitsky, *a.g.e.*, s. 152.

³⁷ Esin, “Bağdaş ve Çökme, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları III*, Ayrı Basım, İstanbul 1970, s. 231-242.

³⁸ Esin, *İbni Sina Çevresinde Türk Kültürü*, s. 536.

Resim 12'den Detay

Bars-evren figürlü kılıç kabzası (Şişkin 1963).

Av Sahnesi: İç içe geçmiş salonlar arasında bir duvarda yer alan Resim 13, tipik bir avlanma sahnesini betimlemektedir. Bu resimdeki figür yine Doğu Türkistan vecheli, kıyafetli ve M. Kaşgarlı'nın da "Türk atışı" olarak tanımladığı gibi atın üstünde hareket halinde iken arkaya dönerek ok atan avcıyı temsil etmektedir³⁹. Geriye dönerek atın üstünde giderken ok atan süvari sahnesi tipik Türk sanatı sahnesidir. Türk sanatının devamlılığı açısından bu sahneyi birçok Osmanlı minyatüründe de tespit etmemiz Türk sanatı açısından önemlidir.

³⁹ Esin, a.g.m., s. 536.

Resim 13

Geriye ok atan süvari (Şişkin 1963).

Varaḫṣa Sarayı'nda İslâm döneminde yapılmış muhteşem stuko (stucco work) süslemeler vardır. Bu süslemeler erken İslâmî döneme ait olan bazıları hayvan ve insan başları içermektedir⁴⁰.

VIII. yüzyılın başlarında Buhara, şehir merkezinde pazarların kurulduğu, esnaf dükkanlarının yer aldığı bir çarşıya sahipti. Bu çarşı üst zaman içerisinde kapatılmış ve Kapalı Çarşı haline gelmiştir. Kapalı çarşının büyük bölümü 1220 yılındaki Moğol istilasında yıkılmış, bugün ayakta kalan küçük bölümü ise XVI. yüzyılda en son şeklini almıştır. Buhara'nın tarih boyunca ticaret merkezi olduğunun en canlı kanıtlarından olan ve ilki M.Ö. II. yüzyıla ait olan paralar bu çarşıda kullanılmıştır. Dönemin hükümdarı tarafından bakır ve gümüş olarak yapılan paraların üstünde hükümdarların adları, resimleri ve sembolleri bulunmaktadır. Ticaretin en parlak dönemi olan VI-VIII. yüzyıla ait paralar üzerinde

⁴⁰ Frumkin, *a.g.e.*, s. 122-123. Bu erken İslâm dönemine ait insan başı ve hayvan içeren stuko süslemeler, Şam'daki camilerde uygulanmış ve bu da Batılı sanat tarihçiler tarafından İran sanatı olarak yorumlanmıştır. Varaḫṣa Sarayı tarihi boyunca İran sarayı olmayıp büyük ihtimalle Gök-Türklerin yaptığı, daha sonra Türk olan Samanoğulları ve Karahanlı Devletleri tarafından yönetilmiştir. Bu saray ve Buhara'daki diğer sanat eserleri bu bakımdan süreklilik arz ederek Türk kalmışlardır.

Türk Kağanlarının sembolü buğra (erkek deve), ay-yıldız ve Türk kağan isimleri de bulunmaktadır⁴¹.

Makalemizin tarih kısmında anlatıldığı üzere Maverâünnehir bölgesi birçok kaynak tarafından Sogd bölgesi olarak tanınmıştır. Halbuki tarihlendirilmesi tam olarak Batı Gök-Türklerin bu bölgedeki hakimiyet dönemiyle (VI-VIII. yüzyıl) örtüşen bu saray ve şato-kale buluntularının bir de Türk kültür ve sanat unsurları açısından tekrar incelenmesi ve değerlendirilmesi önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlayabilir. Bu nedenlerle incelediğimiz Varahşa Sarayı Doğu Odası duvar resimlerinde tespit ettiğimiz ocak kültü, ant içme töreni, buğra ongunu, bars-evren kabzalı kılıç, savaş sahnesi, “Türk atışı” ile ok atan avcı figürü, şato-kale önünde yapılan güneşin doğuşu ve batışını müzikle selamlama gibi kökleri Milat’tan önceki kadim Türk geleneklerine dayanan bulgular bize Varahşa bölgesinin bir Batı Gök-Türk yerleşim bölgesi olduğunu düşündürmektedir. Sogd, Akhun, Gök-Türklerin birbirlerini sürekli siyasî, ticarî ve kültürel olarak etkileyerek yaşadığı Batı Türkistan bölgesinde Türk kültür ve sanat tarihi açısından incelenmesi ve tespit edilmesi gereken daha birçok şehir, bölge ve sanat eseri bulunmaktadır.

⁴¹ Esin, Gök-Türk sülalesinden olan kağanları Kara Çurin (ongunu buğra), babası Yel-Tigin (lakâbı atlı kagan yazıyor) gibi kaganları sayar ve buğra ongununun Karahanlı paralarında da ongun olarak kullanıldığını belirtir. Esin, *Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri*, s. 87.

Kaynakça

Belenitsky, A, *Archaeologia Mvndi Central Asia*, Nagel Publihers, Geneva 1968.

Esin, E., “Bağdaş ve Çökme, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *Sanat Tarihi Araştırmaları III*, Ayrı Basım, (İstanbul 1970), s. 231-242.

_____, “Farabi’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve San’atı”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VI, Ayrı Basım, (İstanbul 1976), s. 81-139.

_____, “İbni Sina Çevresinde Türk Kültürü”, *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ayrı Basım, (Ankara 17-20 Ağustos 1983), s. 531-562.

_____, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

_____, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.

_____, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1987.

_____, ““Türk-ul Acem”lerin Eseri Samarra Cavsak Ul- Hakani Dıvar Resimleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, (İstanbul 1973), s. 309-358.

Baratova, L. S., “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, II (Ankara 2001), 89-96.

Gabain, A. V., *Einführung In Die Zentralasienkunde*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, Germany 1979.

Frumkin, G., *Archaeology In Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Leiden/Köln 1970.

Marshak, B. I., *Legends, Tales, and Fables in the art of Sogdiana / by Boris Marshak ; with an Appendix by Vladimir A. Livshits*, Bibliotheca Persica Press, New York 2002.

_____, “Türkler ve Sogdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, II (Ankara 2001), 170-178.

Nil’sen, A., *Stanovlenie Feodal’ nog Arxitektura Sredney Arzii (V-VIII BB.)*, Hayka, Taşkent 1966.

VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ

Ögel, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş 8*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000³.

A Survey of Persian Art, ed. A. U. Pope, Oxford-Newyork 1938-1939.

Rice, T. T., *Ancient Arts of Central Asia*, Thames and Hudson, London 1965.

Smirnova, O. I., *Katalog Monet s Gorodişçe Pencikent*, Moskova 1963.

_____, *Svodniy Katalog Sogdiyskikh Monet*, *Izdatelstvo Nauka Glavnaya Redakthiya Votoçnoy Litaroturi*, Moskova 1981.

Şişkin, V. A., *Varahş*, Moskva 1963.

Togan, İ.-G. Kara-C. Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, TTK Yay., Ankara 2006.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981³.

Vaissiere De La E., *Sogdian Traders A History*, çev. James Ward, Brill Leiden, Boston 2005.